

Αρμενιστής

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2023)

Αρμενιστής

Ο Γ.Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ CAVAFISTAS

Νάσος Βαγενάς

Copyright © 2023, Νάσος Βαγενάς

Άδεια χρήσης [#plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/#](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/#).

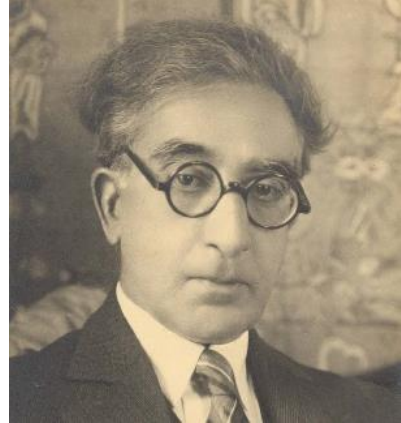
Βιβλιογραφική αναφορά:

Βαγενάς Ν. (2023). Ο Γ.Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ CAVAFISTAS: Νάσος Βαγενάς. *Αρμενιστής*, 1(1). ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/armenistis/article/view/36049>

Νάσος Βαγενάς

Ο Γ.Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ CAVAFISTAS

Ο τίτλος του κειμένου μου, χρειάζεται διευκρίνιση ως προς τον δεύτερο όρο του. Διότι ναι μεν ο όρος είναι γνωστό πότε πρωτοεμφανίστηκε, όμως το περιεχόμενό του είναι ευρύτερο από εκείνο το οποίο είχε στον νου του ο άνθρωπος που τον εφηύρε και τον εισήγαγε. Ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά τον Φεβρουάριο του 2011 και φιλοδοξεί να δηλώσει –για την ακρίβεια, να χαιρετίσει– την εμφάνιση νέων, πρωτοεμφανιζόμενων μελετητών του Καβάφη (επικεφαλής των οποίων

Αχρονολόγητο φωτογραφικό πορτρέτο του ποιητή από το Αρχείο Καβάφη

αυτοχρίεται ο ίδιος ο χαιρετίζων), με τους οποίους η καβαφική κριτική εισέρχεται σε μια νέα εποχή.¹ Αυτή η νέα εποχή αναγγέλλεται ως η εποχή της πραγματικής μελέτης του Καβάφη, γιατί η προηγούμενη περίοδος, περίοδος ενός ολόκληρου αιώνα, κατά την οποία με το έργο του Καβάφη ασχολούνταν άνθρωποι τους οποίους ο εισηγητής του όρου *Cavafistas* αποκαλεί καταφρονητικά *Καβαφιστές*, ήταν περίοδος άγονης στασιμότητας της καβαφικής κριτικής. «Μοιάζει λιγάκι», γράφει ο πρωτεργάτης της νέας εποχής, «σαν η εποχή των Καβαφιστών να έχει τελειώσει και να έχουμε πλέον μπει στην εποχή των *Cavafistas*»· γιατί ό,τι έχει γραφεί για τον Καβάφη μέχρι τώρα, δηλαδή μέχρι το 2011, «δεν ξεπερνά τη στατική έκδοση των κειμένων του ή τους μικροφιλολογικούς καυγάδες για το μήκος των στίχων του».²

Η ξενόμορφη ονομασία του νέου όρου, ξενόμορφη προφανώς επειδή επινοήθηκε από έναν λέκτορα της αλλοδαπής (του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης), και το πάθος με το οποίο αναγγέλλεται η νέα εποχή, είναι φανερό ότι δηλώνουν πως βρισκόμαστε μπροστά σε ένα κριτικό κίνημα, με φιλοδοξίες ανάλογες με τη διεθνή ακτινοβολία της καβαφικής ποίησης· ένα κίνημα το οποίο, βέβαια, υπερβαίνει κατά πολύ την επαρχιακή εμβέλεια της ελληνικής καβαφικής κριτικής (άλλωστε αν ο νέος όρος χρησιμοποιόταν στην ελληνική του μορφή, θα μας παρέπεμπε στους Καβαφιστές).

Το πρόβλημα με αυτόν τον –ιδιαίτερα κινητικό– ονοματοθέτη είναι ότι δεν έχει αντιληφθεί πως το κίνημά του αποτελεί καθυστερημένο τμήμα (καλύτερα: οπισθοφυλακή) ενός ευρύτερου κινήματος αμφισβήτησης της κριτικής των Καβαφιστών (και όχι μόνο αυτών –αμφισβήτησης ολόκληρης της ελληνικής κριτικής στη διαχρονία της), το οποίο είχε

ήδη εμφανιστεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1980' ενός κινήματος αποτελούμενου από διάφορους οπλαρχηγούς, με δικό του μπαϊράκι ο καθένας, και αυτοπροσδιοριζόμενου με διάφορες –ατυχείς, κατά τη γνώμη μου– ονομασίες. Καθώς ο όρος Cavafistas, με τη διαφορά του, ηχητική και οπτική, είναι, πιστεύω, ο πλέον κατάλληλος να απεικονίσει τη φυσιογνωμία του ευρύτερου κινήματος και, ως εκ τούτου, να δηλώσει τη διαφορά του από τους Καβαφιστές, τον προτείνω και ως ονομασία του ευρύτερου κινήματος.

Η ονομασία Cavafistas δεν είναι, βέβαια, η μόνη με την οποία θα μπορούσε να δηλωθεί αυτό το ευρύτερο κίνημα. Καθώς ένας άλλος στόχος των επικρίσεων του κινήματος είναι οι κριτικοί που έχουν θετική γνώμη για το έργο του Σεφέρη, τους οποίους οι Cavafistas αποκαλούν Σεφεριστές (κατ' αναλογία προς τους Καβαφιστές), και καθώς η στάση των Cavafistas προς τον Σεφέρη είναι επικριτική έως και εχθρική, θα πρότεινα γι' αυτούς –ως, κατά περίπτωση, εναλλακτική– και την ονομασία Seferistas (παρότι είναι καβαφόφιλοι) ως αντικατάσταση των όρων αντισεφερικοί, αντισεφεριστές ή σεφερομάχοι. Άλλωστε οι απόψεις των Σεφεριστών για την κριτική δεν είναι διαφορετικές από εκείνες των Καβαφιστών. Οι περισσότεροι Σεφεριστές είναι και Καβαφιστές, και αντιστρόφως.

Τέλος, οι Cavafistas/Seferistas εμφανίζονται με ένα ακόμη πάθος εναντίον των Καβαφιστών/Σεφεριστών' πάθος που έχει την πηγή του και τροφοδοτείται από την ανακάλυψή τους (για την ακρίβεια, εφεύρεση) ότι η μοντερνιστική ανανέωση της ποίησής μας κατά τον Μεσοπόλεμο είναι έργο όχι του Σεφέρη και της γενιάς του '30 αλλά του Καρυωτάκη. Καθώς είναι προφανές ότι η ανοησία αυτή –η ανακήρυξη του Καρυωτάκη σε ποιητή πρωτοποριακό– χρησιμοποιείται ως αντίπαλο δέος στην προσπάθεια ανακούφισής τους από το αφόρητο γι' αυτούς βάρος της σκιάς του Σεφέρη και της γενιάς του '30, και για να πλήξει εκείνους τους κριτικούς του Καρυωτάκη (εκείνους τους Καρυωτακιστές) που θεωρούν παραδοσιακή την τεχνοτροπία του,³ μπορούμε στο εναλλακτικό δίδυμο Cavafistas/Seferistas να προσθέσουμε και την ονομασία Karyotakistas, με τη διευκρίνιση ότι αυτή προτείνεται ως προσωνυμία κριτικών όχι τόσο ποιητικού προσώπου όσο ποιητικού προσωπείου.

Cavafistas/Seferistas/Karyotakistas. Τρεις κριτικές παραλλαγές σε συσκευασία της μιας. Επειδή η κριτική νοοτροπία αυτού του τριωνύμου είχε και έχει τον Σαββίδη ως έναν από τους κύριους (αν όχι τον κύριο) εχθρικούς στόχους του, και επειδή η ενασχόληση του Σαββίδη με το έργο του Καβάφη είναι ογκωδέστερη από την ενασχόλησή του με το έργο του Σεφέρη και του Καρυωτάκη, εφεξής, για λόγους οικονομίας και πάλι, θα χρησιμοποιώ ως κοινή ονομασία γι' αυτό το ενιαίο τρίμορφο την ονομασία Cavafistas.

Πριν εξετάσω τις εκτιμήσεις των Cavafistas για το έργο του Σαββίδη, θα πρέπει να πω μερικά πράγματα για την κριτική νοοτροπία τους, η οποία έχει διαμορφωθεί από εκείνο το ρεύμα του λόγου περί λογοτεχνίας που κατέκλυσε τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια και το πεδίο των λογοτεχνικών σπουδών. Ενώ το ρεύμα της Θεωρίας, κύριος σκοπός του οποίου είναι η επιβολή μιας νέας θεώρησης της πραγματικότητας, πραγματικά αντικειμενικής, που θα αντικαθιστούσε τις έως την εποχή μας λανθασμένες θεωρήσεις της. Η θέαση αυτή, που οδηγεί τελικά με τις υπερβολές της την αναζήτησή της στο αντίθετο του ζητουμένου, στον απόλυτο –μεταμοντέρνο– σχετικισμό, δηλαδή στην ανεπίγνωστη αμφισβήτηση και του ίδιου του εαυτού της, απαιτεί από τον κριτικό την εκ προοιμίου εξέταση των θεωρητικών προϋποθέσεων του κριτικού λόγου του· απαίτηση που οδηγεί αναπότρεπτα στην προσέγγιση και των συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων μέσα από το πρίσμα μιας θεωρίας της λογοτεχνίας ή ενός κοκταίηλ λογοτεχνικών θεωριών. Και επειδή το κοκταίηλ αυτό είναι για τους εν λόγω κριτικούς ιδιαίτερα ευφραντικό παρασύροντάς τους σε υπερβολική κατανάλωσή του, η οποία αναπόφευκτα προκαλεί θεωρητική μέθη, είναι φυσικό οι κριτικές προσεγγίσεις τους να αναλώνονται σε κριτική ομφαλοσκοπία περισσότερο παρά σε κριτική πράξη.

Η διαμόρφωση των επιμέρους χαρακτηριστικών των Cavafistas απορρέει κυρίως από αυτή την ομφαλοσκοπία. Το πρώτο από αυτά τα χαρακτηριστικά είναι η απέχθειά τους προς την φιλολογία (προς εκείνο που πιστεύουν ότι είναι η φιλολογία), την οποία θεωρούν πεδίο ενός αφόρητου θετικισμού. Φράσεις όπως «η φιλολογία του φετιχισμού»,⁴ «η αθλιότητα της φιλολογίας»,⁵ «η επιστημονικοφάνεια της φιλολογικής έρευνας»⁶ αποτελούν την εμπροσθοφυλακή της επιχειρηματολογίας τους, και μάλιστα με τόνους ρητορικής μανιφέστου, που είναι το δεύτερο χαρακτηριστικό τους. Η καταφρόνηση της φιλολογίας τους οδηγεί σε έναν εμμονικό εκθειασμό της ερμηνείας (από την οποία πιστεύουν ότι η φιλολογία είναι στεγανώς χωρισμένη), ερμηνείας που ορίζεται (για την ακρίβεια, καταλύεται) από το άπειρο –το μεταμοντέρνο– ερμηνευτικό άνοιγμα (τρίτο χαρακτηριστικό). Καθώς, σύμφωνα με το άνοιγμα αυτό, το νόημα ενός λογοτεχνικού κειμένου επαφίεται αποκλειστικά στις διαθέσεις του αναγνώστη, γίνεται αναπόφευκτη στους Cavafistas η ροπή προς έναν λόγο αυτοβιογραφικό, εν πολλοίς αυτάρεσκο (τέταρτο χαρακτηριστικό). Ωθούμενος και από τον –ενθαρρυνόμενο από τις περί κριτικού λόγου ιδέες του Φουκώ ως λόγου εξουσίας– θεωρητικό ακτιβισμό τους, ο λόγος των Cavafistas εκβάλλει σε έναν συχνά αφόρητα βερμπαλισμό (το πέμπτο χαρακτηριστικό τους). Αν σ' αυτά προσθέσουμε και τις αντιφάσεις τους, που εμφανίζονται συχνά στα σημεία στα οποία

η επιχειρηματολογία τους φτάνει σε αδιέξοδο, θα έχουμε πλήρη την εικόνα της κριτικής φυσιογνωμίας τους.

Με όσα περιέγραψα παραπάνω δεν θα ήθελα να πω ότι οι Cavafistas δεν παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους. Όμως οι διαφορές αυτές είναι ασήμαντες ή υποχωρούν μπροστά στην ανάγκη εξουδετέρωσης του κοινού εχθρού. Λ.χ. αμφιβάλλω αν υπάρχει Cavafistas που να συμφωνεί με τη βεβαιότητα του επινοητή αυτής της ονομασίας – βεβαιότητα υποστηριζόμενη από την πιο χοντροκομμένη μορφή κριτικού βιογραφισμού (αλλά και αυτοβιογραφισμού), παρότι ο βιογραφισμός είναι ανάθεμα για τους Cavafistas– ότι πηγή της ποιητικής τέχνης του Καβάφη είναι η ομοφυλοφιλία του (ας σημειωθεί ότι ο επινοητής του όρου κατηγορεί τον Σαββίδη για ομοφοβία).⁷ Ωστόσο κανείς τους δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να τον αντικρούσει, προφανώς για το καλό της υποθέσεως, ακόμη και όταν εμβριθής (ξένος) μελετητής του Καβάφη, αυτοπροσδιοριζόμενος ως ομοφυλόφιλος, επέκρινε έντονα τον χαρακτηρισμό της τέχνης του Καβάφη ως gay ποιητικής ως στερούμενο σοβαρότητας.⁸

Πιστεύω πως έχει γίνει φανερό για ποιόν λόγο η φιλολογική και κριτική δραστηριότητα του Σαββίδη αποτελεί περιπαθή στόχο των Cavafistas. Διότι διαφορετικά από τους Cavafistas, για τους οποίους η βάση της λογοτεχνικής κριτικής είναι η θεωρία, για τον Σαββίδη η βάση είναι η φιλολογία. «Ο κριτικός», γράφει ο Σαββίδης, «αν δεν χρησιμοποιήσει φιλολογικές μεθόδους, [...] ή αν δεν στηριχτεί σε πορίσματα φιλολογικά, [...] δεν μπορεί πια να συλλάβει ένα θέμα που έχει περάσει στην περιοχή της Ιστορίας της Λογοτεχνίας».⁹ Δηλαδή η θεωρητική συνισταμένη ενός κριτικού κειμένου δεν αποτελεί προϋπόθεση της κριτικής πράξης, αλλά απόληξή της αιτιολογήσιμη από το πεδίο του συγκεκριμένου λογοτεχνικού κειμένου επί του οποίου τελείται η κριτική πράξη. Η κριτική που δεν περιέχει φιλολογία, πιστεύει ο Σαββίδης, δεν είναι κριτική· η φιλολογία που δεν περιέχει κριτική δεν είναι φιλολογία. Η απέχθεια των Cavafistas προς τη φιλολογία, προσθέτω, καθιστά τα κείμενά τους κείμενα ενός θεωρητικού ιμπρεσιονισμού.

Πιστεύω ότι δεν υπάρχει ευγλωττότερη απόδειξη της αξίας του έργου του Σαββίδη από την ποιότητα των επικρίσεών του από τους Cavafistas, η ένταση των οποίων κλιμακώνεται από το επιθετικό σχόλιο ως τον αήθη χαρακτηρισμό. Η συχνή εμφάνιση του Φουκώ στα κείμενά τους, σε συσχέτισμό με τη βεβαιότητά τους ότι το κύρος του Σαββίδη απέρρευσε κυρίως από την κοινωνικο-οικονομική του επιφάνεια, είναι ενδεικτικά των πατροκτονικών – κατά τη θεωρία του άγχους της επίδρασης– διαθέσεών τους, όταν μάλιστα σκεφτούμε ότι δεν μπορεί να μην αισθάνονται ότι τα κείμενά τους για τον Καβάφη, τον Σεφέρη και τον Καρυωτάκη στηρίζονται σε βαθμό μεγαλύτερο απ' ό,τι οι ίδιοι θα μπορούσαν να

αποδεχτούν, στη δουλειά του Σαββίδη πάνω σ' αυτούς τους ποιητές. Και καθώς πιστεύουν ότι, όπως είπαμε, ο κριτικός λόγος είναι λόγος εξουσίας, ότι «μια άποψη αποδεικνύεται “σωστή” μόνο και μόνο επειδή κατόρθωσε να επιβληθεί ως τέτοια» και ότι «δίκιο έχει όποιος επιβάλλει το δικό του δίκαιο»,¹⁰ είναι φυσικό να έχουν την αίσθηση ότι το έργο του Σαββίδη αποτελεί εμπόδιο για τη δική τους προβολή και επικράτηση.

Ο περιορισμένος χρόνος μιας εισήγησης δεν μου επιτρέπει να παραθέσω εκτενές ανθολόγιο των συμπτωμάτων του σαββίδειου άγχους, τα οποία φτάνουν ως την κριτική υστερία. Θα δώσω μόνο τέσσερα δείγματά τους (τα τρία πρώτα και ως δείγματα πανεπιστημιακού λόγου). Το πρώτο το σταχυολογώ από τα “Πιστεύω” των αυτοαποκαλούμενων «Ερμηνέων της Διασποράς» ή «Νεοελληνιστών της Αμερικής», που καταγγέλλουν τη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης, στοχεύοντας βέβαια κυρίως τον Σαββίδη,¹¹ ότι διαπνέεται από τα ιδεώδη

«μιας εθνικιστικής ταυτότητας»¹² και από την πεποίθηση ότι «η Ελλάδα, χειροτονημένη από το θείο, ανήκει σε μια θεία τάξη».¹³ Καθώς «δεν έχουν λόγο να ασχολούνται με σκιαμαχίες που προέρχονται από ψυχροπολεμικές αγκυλώσεις και ύστερους εθνικισμούς»,¹⁴ οι Νεοελληνιστές της Αμερικής περηφανεύονται ότι «δεν μαθήτευσαν στη γλαφυρότητα των Δοκιμών και δεν απολογούνται για το πόσο τους αρέσουν τα ελληνικά (αφού άλλωστε δεν τους αρέσουν)»,¹⁵ ότι είναι μακριά «από την “Ιερά Οδό” του Σικελιανού ή τη “Λεωφόρο Συγγρού” του Σεφέρη»¹⁶ και ότι δεν αγωνίζονται «να εξακριβώσουν αν ο προϊστορικός Καβάφης προηγήθηκε του παλαιολιθικού και του οικονομικού –πόσα τα αηδόνια στις Πλάτρες».¹⁷ Ο Σαββίδης εκπροσωπεί γι' αυτούς «μιαν εξουσία που αποπειράται επιθετικά να νομοθετήσει τον εγχώριο επιστημονικό (και καλλιτεχνικό) στοχασμό»¹⁸ που πιστεύει ότι «τα “ξενόγλωσσα στηρίγματα” είναι περιττά, αν όχι επικίνδυνα» και «την ξενίζει (ως ξένη) και τη φοβίζει κάθε προσπάθεια επιστημολογικού και επιστημολυτικού στοχασμού»¹⁹ και που «έχει αναπτύξει ικανούς μηχανισμούς κατασκόπευσης, καταπίεσης, κατασιώπησης και κατευνασμού, ώστε να μεριμνά αποτελεσματικά για τα συμφέροντά της».²⁰

Σύμφωνα με το δεύτερο δείγμα αντισαββίδειου άγχους ο Σαββίδης ανήκει

«στην κατεστημένη πολιτισμική συμπεριφορά [...] που εμμένει στην παράδοση της εμπειρικής φιλολογίας και υποτάσσει την κριτική σκέψη στην εφησυχαστική (και ενίοτε αυταρχική) επικύρωση του λογοτεχνικού κανόνα».²¹

Αλλά είναι και «παράγωγο της επικοινωνιακής έκρηξης στον ελληνικό χώρο κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, [η οποία] έχει εγκαθιδρύσει ένα είδος πολιτισμικής διπλωματίας (με λαμπερό κοσμικό περιτύλιγμα) υποκαθιστώντας την “κρίση” με την “παρουσίαση” και ενδίδοντας στην πιο άγρια διαχείριση των δημοσίων σχέσεων». ²² Είναι, ακόμη, ένας από τους «επιχειρηματίες-κριτικούς που αναλαμβάνουν αυτόκλητοι τις πρακτορεύσεις των μεγάλων της λογοτεχνίας : του Σολωμού, του Καβάφη, του Ελύτη, του Σεφέρη κ.ά.», με δικό του «μικρομάγαζο που παράγει “κατ’ αποκλειστικότητα” κείμενα γι’ αυτούς και επιδιώκει να κατοχυρώσει το μονοπώλιο της διαχείρισης της φήμης τους και τη διακίνηση της αλήθειας των κειμένων τους». ²³ Ο Σαββίδης «χρησιμοποιεί τη γλώσσα των μεγάλων ανακαλύψεων για κείμενα συνήθως ευκαιριακά». ²⁴ «Οι φιλολογικές του επιφυλλίδες και ανακοινώσεις σε συνέδρια [...] δεν ολοκληρώνουν ποτέ μια κριτική προσέγγιση ή θεωρία». ²⁵

Το τρίτο δείγμα είναι από έναν ραγδαίως αυτοανερχόμενο ως πολλά αυτοϋποσχόμενο, παρά την ισχύτητα της συγγραφικής παραγωγής του:

Το έργο του Σαββίδη, βασιζόμενο «σε μια φιλολογία παραδοσιακή έως πρωτόγονη», είναι «μια απολιθωμένη μορφή επιστήμης και επιστημοσύνης». ²⁶ Με τον Σαββίδη «η φιλολογία επισκέφθηκε εκ νέου την πάλαι ποτέ παραδοσιακή φιλολογία του βιογραφισμού, της τεκμηριομανίας, της γενετικής κριτικής, του περιγραφισμού και της αναγωγής του “υλικού” σε αντικείμενο λατρείας». ²⁷ Ο Σαββίδης «εξοβέλισε από την κριτική πράξη οποιαδήποτε δυνατότητα στοχασμού, πρόγραψε από τη φιλολογική πρακτική οποιαδήποτε δυναμική ερμηνευτικής, αισθητικής ή απλής διερώτησης κι έτσι της στέρησε οποιαδήποτε πραγματική συνθήκη αναστοχασμού. Αντίθετα, την αποφλοίωσε και την απολίθωσε, τη μετέτρεψε σε λαθοθηρία και λαθολογία, σε έκθεση συμβάντων τού ηδονοβλεψία της κλειδαρότρυπας του αρχείου». ²⁸ «Η ερμηνευτική συμβολή του όσον αφορά το καθαυτό έργο του Καβάφη είναι μηδενική». ²⁹

Αφήνω ασχολίαστα τα τρία αυτά δείγματα γιατί μιλούν από μόνα τους. Απεναντίας χρειάζεται να αναλύσει κανείς, και μάλιστα καταλεπτώς, το τέταρτο δείγμα, γιατί περιέχει μιαν επιπλέον “κριτική” νότα σε σύγκριση με τα τρία προηγούμενα. Το παραθέτω ολόκληρο:

«Οι “Θέσεις για τον Καρυωτάκη” του Βύρωνα Λεοντάρη περιέχονται στην έκδοση του Γ.Π. Σαββίδη, Κ.Γ. Καρυωτάκης ποιήματα και πεζά, που ως “κλασική” πλέον έκδοση συνεχίζει να αποτελεί τον φιλολογικό κανόνα του έργου του Καρυωτάκη για 41 συναπτά έτη (“Ερμής”, 1972· ανατύπωση, περιλαμβάνοντας και το κείμενο του Λεοντάρη, 1975· τώρα στεγάζεται εκδοτικά στην “Εστία”).

Εδώ, παραθέτω το κείμενο του Λεοντάρη από την πρώτη του δημοσίευση, στο περιοδικό “Σημειώσεις”, και όχι από την έκδοση του Γ.Π. Σαββίδη, ο οποίος έκανε ουκ ολίγα λάθη, αλλά και επεμβάσεις, όπως άλλωστε και στα ποιήματα του Καρυωτάκη, που τα “προσάρμοσε” σε αμφίβολα αισθητικά κριτήρια.

Ας θυμηθώ την έκδοση του Καρυωτάκη που είχε ετοιμάσει, αλλά δεν εξέδωσε, ο Ηλίας Λάγιος, με βάση τη δημοσίευση των ποιημάτων από τον ίδιο τον ποιητή, όπου οι διαφορές είναι σαφείς. Μαζί και τον δισταγμό γνωστής πανεπιστημιακού φιλόλογου να συνεργαστεί σε μια τέτοια έκδοση, «να γράψει τουλάχιστον την εισαγωγή», όπως της ζήτησε ο Λάγιος (και εγώ...), η οποία έχει δηλώσει δημοσίως το γεγονός.

Κι ας φέρω μόνο ένα παράδειγμα επέμβασης στο κείμενο του Λεοντάρη: η λέξη “έλληνας”, στην έκδοση του Σαββίδη γίνεται, και μάλιστα δύο φορές, “Ελληνας”. Κακή φιλολογία; Μα, επιπλέον, η λέξη περιέχεται στην εξής φράση: “Δεν υπάρχει άλλο γλωσσικό ιδίωμα για την ελληνική ποίηση, παρά η γλώσσα του πρόσφυγα, του μετανάστη, του εξόριστου, της διασποράς, η γλώσσα του έλληνα σε συνεχή κατάσταση ανάγκης”. Με κεφαλαίο το “Ε”, όλη η φράση-θέση του Λεοντάρη ακυρώνεται. Κατά τη γνώμη μου, δεν πρόκειται για ατυχή “φιλολογική” επέμβαση αλλά για ακραιφνώς ιδεολογική, και μάλιστα πάνω σε ένα τέτοιο κείμενο, που η κάθε λέξη του έχει περάσει από σαράντα κύματα. Στο κείμενο ενός διανοούμενου, ο οποίος διαμορφώνεται, δε, μέσα στην κουλτούρα και τις ζυμώσεις του Στίνα και του Λαμπρίδη, μέσα στην κριτική των διαφωτιστικών ρευμάτων και του Λεφέβρ... Υπήρχε ποτέ περίπτωση να γράφει το “έλληνας” με κεφαλαίο;

Καλό λοιπόν και χρήσιμο να επισκεπτόμαστε τις “πηγές”, γιατί, όπως τον Καρυωτάκη, έτσι και τον Λεοντάρη, η καθεστωτική αφήγηση της λογοτεχνίας μας “με όλους τους μηχανισμούς της, δεν κατορθώνει να τον εντάξει (δηλ. να τον αφανίσει) θετικά ή αρνητικά στο σύστημα των αξιών της”». ³⁰

Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας του παραπάνω χωρίου κατηγορεί τον Σαββίδη για τα εξής, ότι:

- 1) Αναδημοσιεύοντας το κείμενο του Λεοντάρη στην επιλογή των «Κρίσεων για τον Καρυωτάκη και το έργο του», την οποία περιέλαβε στην έκδοσή του των *Ποιημάτων και πεζών* του Καρυωτάκη (του «Ερμή»), έκανε σε αυτό όχι λίγα λάθη.
- 2) Στο κείμενο του Λεοντάρη έκανε και επεμβάσεις.
- 3) Έκανε όχι λίγα λάθη και στην έκδοση των ποιημάτων του Καρυωτάκη.
- 4) Στα ποιήματα αυτά έκανε και επεμβάσεις.
- 5) “Προσάρμοσε” τα ποιήματα του Καρυωτάκη σε αμφίβολα αισθητικά κριτήρια.
- 6) Με τους «μηχανισμούς» του αυτού προσπάθησε να εντάξει τον Καρυωτάκη και τον Λεοντάρη στο καθεστωτικό σύστημα των λογοτεχνικών αξιών, το οποίο υπηρετεί.

Έχοντας, σύμφωνα με την προτροπή του κριτικού μας, επισκεφτεί (και εξετάσει προσεκτικά) τις “πηγές” δηλαδή παραβάλλοντας το κείμενο της πρώτης δημοσίευσης των «Θέσεων για τον Καρυωτάκη» με εκείνο της αναδημοσίευσής του από τον Σαββίδη, και το κείμενο των ποιημάτων και των πεζών της πρώτης έκδοσης του Καρυωτάκη με εκείνο της συγκεντρωτικής έκδοσης του Σαββίδη, βλέπουμε ότι καμμία από τις εναντίον του Σαββίδη κατηγορίες δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Διότι εξετάζοντάς τες μία προς μία διαπιστώνουμε ότι:

- 1) Στην ανατύπωση του κειμένου του Λεοντάρη ο Σαββίδης δεν έκανε κανένα λάθος.
- 2) Στο κείμενο αυτό δεν έκανε επεμβάσεις, πλην της ασήμαντης διόρθωσης του *έλληνας* σε *Έλληνας* (για την οποία θα μιλήσω παρακάτω).
- 3) Δεν έκανε λάθη ούτε στην έκδοση των ποιημάτων του Καρυωτάκη.
- 4) Δεν έκανε καμμία επέμβαση σε αυτά. Απλώς, κατά την γενικώς καθιερωμένη (και σωστή) πρακτική, «η ορθογραφία τους ενοποιήθηκε σύμφωνα με τους γενικώς αποδεκτούς κανόνες της γραμματικής της δημοτικής και η στίξη ρυθμίστηκε διακριτικά».³¹ Η γλώσσα των ποιημάτων τυπολογικά (δηλαδή ακουστικά) παρέμεινε αναλλοίωτη. Όσο για την έκδοση του Καρυωτάκη, την οποία «είχε ετοιμάσει, αλλά δεν εξέδωσε ο Ηλίας Λάγιος, με βάση τη δημοσίευση των ποιημάτων από τον ίδιο τον ποιητή», και την οποία ο κριτικός μας αφήνει –απατηλά– να εννοηθεί ότι είχε διαβάσει και είχε διαπιστώσει σαφείς επεμβάσεις του Σαββίδη στην έκδοσή του, αυτή είχε απλώς τον σκοπό της ορθογραφικής επαναφοράς. Ο ορθογραφικά παραδοσιακός Λάγιος, όπως είχε κάνει αναδημοσιεύσεις έργων του Παλαμά και του Γρυπάρη με την ορθογραφική μορφή της έκδοσής τους από τον ποιητή («από σεβασμό προς την παράδοση»),³² έτσι ετοιμάζε και μian ανάλογη συγκεντρωτική

αναδημοσίευση των ποιημάτων και των πεζών του Καρυωτάκη, επειδή διαφωνούσε με τον ορθογραφικό εκσυγχρονισμό της έκδοσης Σαββίδη (προσωπική μου μαρτυρία).³³

5) Σύμφωνα με τις τέσσερις παραπάνω διαπιστώσεις ο Σαββίδης δεν ήταν δυνατόν να “προσαρμόσει” τα ποιήματα του Καρυωτάκη σε «αμφίβολα αισθητικά κριτήρια» –ό,τι κι αν σημαίνει αυτή η θολή φράση (στο πλαίσιο του όλου χωρίου, που παρέθεσα, φαίνεται να σημαίνει ότι, για τον συγγραφέα του, μη αμφίβολα αισθητικά κριτήρια είναι τα ιδεολογικά).

6) Σύμφωνα με τις πέντε παραπάνω διαπιστώσεις ο Σαββίδης δεν προσπάθησε να «εντάξει» τον Καρυωτάκη στο «σύστημα αξιών» της «καθεστωτικής αφήγησης της λογοτεχνίας μας».

Απεναντίας. Εκείνος που προσπάθησε να εντάξει τον Καρυωτάκη στο δικό του σύστημα, στο σύστημα των “αντικαθεστωτικών” λογοτεχνικών αξιών, και μάλιστα με επιμονή και προκατάληψη τόση, ώστε ο χαρακτηρισμός *Karyotakistas* να του προσιδιάζει περισσότερο απ’ ό,τι το *Cavafistas*, είναι ο εν λόγω τιμητής του Σαββίδη.³⁴ Και το προσπάθησε θεωρώντας περιττό να κάνει αυτό που ισχυρίζεται ότι έκανε: «να επισκεφτεί τις “πηγές”». Είναι η ιδεολογική προκατάληψη, σε συνέργεια με την απόλυτη εμπιστοσύνη στη μνήμη του (ο κριτικός μας είναι τυπικός εκπρόσωπος της «από μνήμης κριτικής»),³⁵ εκείνο που τον έκανε να μην θεωρήσει απαραίτητη μια τέτοια επίσκεψη, με αποτέλεσμα την «ακραιφνώς ιδεολογική επέμβαση» στο κείμενο του Λεοντάρη και στα ποιήματα του Καρυωτάκη (αυτή είναι η επιπλέον κριτική νότα της περίπτωσης του) να την έχει κάνει όχι ο Σαββίδης, αλλά ο ίδιος. Διότι ο Σαββίδης δεν νοεί τη λέξη *έλληνας* με την έννοια με την οποία την εννοεί και της αποδίδει αυτός.

Η έννοια με την οποία νοεί τη λέξη (με μικρό έψιλον) ο κριτικός του Σαββίδη είναι η νεόκοπη, της Θεωρίας. Ακολουθώντας τη μεταμοντέρνα αντίληψη της ταυτότητας ως εξ ολοκλήρου κατασκευής, δηλαδή ως ιδεολογήματος, και πιστεύοντας ότι ένας αριστερός τόσο θαυμαζόμενος από αυτόν όσο ο Λεοντάρης είναι απαλλαγμένος από κάθε εθνοκεντρική (κατά τη δική του έννοια του όρου) αντίληψη, θεωρεί ότι ο Λεοντάρης, σε αντίθεση με τον (υποτιθεμένως) ιδεολογηματικό Σαββίδη, «δεν υπήρχε ποτέ περίπτωση [υπογραμμίζω τη φράση] να γράφει το *έλληνας* με κεφαλαίο», δηλαδή να νοεί τη λέξη ως ουσιαστικό, και ότι τη χρησιμοποιεί μόνο ως επίθετο, απλό ή ουσιαστικοποιημένο.

Ο Λεοντάρης, βέβαια, δεν νοεί τη λέξη με την έννοια με την οποία τη νοεί ο θαυμαστής του. Όπως και τόσοι άλλοι μέχρι σήμερα δεν τη γράφουν με κεφαλαίο επειδή τη θεωρούν επίθετο, απλό (λ.χ. *ο έλληνας ζωγράφος*) ή ουσιαστικοποιημένο (λ.χ. *οι έλληνες αντιδρούν*), χωρίς βέβαια, τις ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις τις οποίες της αποδίδει ο θαυμαστής του,

έτσι κι αυτός δεν φαίνεται να έχει ξεκάθαρη ιδέα για την ορθογραφική της χρήση και γράφει τη λέξη άλλοτε με μικρό έψιλον και άλλοτε με κεφαλαίο. Μπορεί στην πρώτη δημοσίευση των «Θέσεων για τον Καρυωτάκη», του 1973, να χρησιμοποιεί τον τύπο *έλληνας*, όμως στην αναδημοσίευσή τους στο βιβλίο του *Κείμενα για την ποίηση* (2001) οι φράσεις που περιέχουν τη λέξη την έχουν με κεφαλαίο («...η γλώσσα του Έλληνα σε συνεχή κατάσταση ανάγκης», «...τα πιο έγκυρα κριτικά κείμενα που γράφτηκαν ποτέ για Έλληνα ποιητή»³⁶).

Άλλα δείγματα χρήσεων της λέξης από τον Λεοντάρη: Στη μελέτη του «Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης» (1960) κυριαρχεί ο με κεφαλαίο τύπος («Ο Βάρναλης παραμένει ο πιο προχωρημένος ιδεολογικά Έλληνας ποιητής», «Ο πολεμιστής του Ελύτη δεν είναι ο αντιπροσωπευτικός τύπος του Έλληνα πολεμιστή στην Αλβανία», «τις δυσκολίες τις επιβίωσης του Ελληνισμού»³⁷ –ακόμη και το παράγωγο επίθετο εμφανίζεται ενίοτε με κεφαλαίο: «μια μερίδα της Ελληνικής διανόησης», «την πορεία της Ελληνικής ποίησης», «τα φοβρότερα της Ελληνικής Ιστορίας»³⁸). Στο βιβλίο του *Η ποίηση της ήττας* (1983) οι δύο τύποι είναι ισάριθμοι («Ο Βάρναλης παραμένει ο πιο προχωρημένος ιδεολογικά έλληνας ποιητής», «Ο πολεμιστής του Ελύτη δεν είναι ο αντιπροσωπευτικότερος τύπος του Έλληνα πολεμιστή στην Αλβανία», «η ταύτιση της μοίρας του νεοέλληνα», «Ο Καρούζος προσπαθεί κι αυτός να εναρμονίσει τον ελληνικό χώρο, τη μοίρα του Έλληνα, με τη μοίρα της θεότητας»³⁹). Στις τέσσερις αναφορές της στο τελευταίο βιβλίο επιλογής δοκιμίων του (*Κείμενα για την ποίηση*) η λέξη εμφανίζεται σε όλες με κεφαλαίο (οι δύο είναι στα παραδείγματα των αναδημοσιευόμενων «Θέσεων για τον Καρυωτάκη», τα οποία μόλις παρέθεσα· οι άλλες δύο: «Ο Βάρναλης είναι ο πιο αντιποιητής από όλους τους Έλληνες ποιητές», «Η εμφύλια σύγκρουση μεταφέρθηκε και μέσα στους κύκλους των Ελλήνων λογοτεχνών»⁴⁰).

Το επιχείρημα του κριτικού μας ότι δεν υπήρχε ποτέ περίπτωση να γράφει το “έλληνας” με κεφαλαίο ένας διανοούμενος όπως ο Λεοντάρης που διαμορφώθηκε «μέσα στην κουλτούρα και τις ζυμώσεις του Στίνα και του Λαμπρίδη», σημαίνει, βέβαια, ότι οι δύο αυτοί διανοούμενοι νοούν τη λέξη με την έννοια που ο κριτικός μας πιστεύει ότι τη νοεί ο Λεοντάρης, και ότι τη γράφουν με έψιλον μικρό. Όμως και ως προς αυτούς ο κριτικός μας παρέλειψε να φρεσκάρει τη μνήμη του στις πηγές. Στο βιβλίο του Λαμπρίδη *Il gran rifiuto* τα εθνικά ονόματα γράφονται πάντοτε με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα.⁴¹ Ο Λαμπρίδης ενίοτε γράφει και το επίθετο με κεφαλαίο («κάτοχος της Ελληνικής», «του Ελληνικού λαού»⁴²). Για τον Στίνα η μορφή του αρχικού γράμματος είναι αδιάφορη. Στις *Αναμνήσεις*

του γράφει, ως επί το πλείστον, τα εθνικά ονόματα με αρχικό γράμμα μικρό, ενώ στο βιβλίο του *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ* το γράφει, ως επί το πλείστον, με κεφαλαίο.⁴³

Θα περίμενε κανείς ότι, μετά τα όσα καταμαρτυρεί στον “καθεστωτικό” Σαββίδη, ο (διαμορφωμένος μέσα στην κουλτούρα του Στίνα και του Λαμπρίδη) “αντικαθεστωτικός” επικριτής του θα απαξιούσε να γράψει, ως ιδεολογηματική, τη λέξη Έλληνας με κεφαλαίο, όπως απαξιού, για τον ίδιο λόγο, να γράψει τις λέξεις *ελληνικότητα* και *εθνικός* εκτός εισαγωγικών.⁴⁴ Όμως ούτε κι αυτό συμβαίνει, αφού έχει παραλείψει να επισκεφτεί ακόμη και τις δικές του πηγές. Στις οποίες βλέπουμε να γράφει, λ.χ.: «το μοναδικό ποίημα του Εμπειρικού για Έλληνα ποιητή»,⁴⁵ «στον ισοκράτειο ορισμό πως το να είσαι Έλληνας δεν είναι θέμα καταγωγής αλλά αγωγής»,⁴⁶ «τους Έλληνες Ελλάδας»⁴⁷ «Ο Καβάφης, ο οποίος βέβαια δεν είναι Ελληνοαιγύπτιος»⁴⁸ –με κεφαλαίο γράφει, άλλωστε, και άλλα εθνικά ονόματα.⁴⁹

Θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί: Αξίζει να ασχολείται κανείς, και μάλιστα σχολαστικά, με τα γραφόμενα ενός κριτικού πολιτικά τυφλωμένου τόσο, ώστε να πιστεύει και να διακηρύττει ότι «η ποίηση του Καρυωτάκη είναι η ελλείπουσα [ώς το 1996 που την ανακάλυψε] κριτική συνείδηση της Αριστεράς, και η Αριστερά η μόνη δυνατή (ιστορικά δυνατή...) “οργάνωση” της αλήθειας της»;⁵⁰ ενός κριτικού που πιστεύει ότι ο Καρυωτάκης «είναι αυτός που πραγματώνει (θεματικά, γλωσσικά και “μορφικά”) την περιλάλητη “στροφή” της ποίησής μας»,⁵¹ και ότι η γενιά του ’30 με τον Σεφέρη, στην «ύστατη αμυντική προσπάθεια διάσωσης του παλαμικού προτάγματος»⁵² (!), «εξοβελίζοντας τον Καρυωτάκη εξόρκιζε και την αρρώστια της “κοινωνικής ποίησης”»⁵³ για να κρύψει τον αριστερό χαρακτήρα του έργου του και τον πρωτοποριακό του ρόλο;

Η απάντηση είναι: όχι μόνο αξίζει αλλά και επιβάλλεται να μην αφήνει κανείς ασχολίαστες τις κριτικές φαντασιώσεις ενός τέτοιου κριτικού. Διότι μπορεί να είναι ένας ανεργάτιστος ιμπρεσιονιστής νεοζντανοφικού χαρακτήρα, που η γραμματειακή ημιμάθειά του παράγει απίστευτα κριτικά εκτρώματα,⁵⁴ όμως η θέση του ως διευθύνοντας τις λογοτεχνικές σελίδες της *Αυγής* τού προσδίδει ένα κύρος επίσημου εκφραστή των περί λογοτεχνίας θέσεων της Αριστεράς, που κάνει πολλούς καλόπιστους να παίρνουν στα σοβαρά τα γραφόμενά του.

Θα τελειώσω με τη διατύπωση της δικής μου άποψης για το έργο του Σαββίδη.

Ο Σαββίδης εισέρχεται στον πανεπιστημιακό χώρο –εκλέγεται καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης– έπειτα από μian επιτυχημένη θητεία στο πεδίο της κριτικής, της εκδοτικής και της πολιτισμικής δημοσιογραφίας· μπαίνει σε μian εποχή που στις πανεπιστημιακές λογοτεχνικές σπουδές διδάσκονται μόνο αποθανόντες συγγραφείς. Ο

πλέον πρόσφατος χρονολογικά συγγραφέας που διδάσκεται είναι ο Παλαμάς, ενώ το όνομα του Καβάφη ακούγεται σε αναφορά μόνο με ορισμένα από τα συμβολικά του ποιήματα. Ο μοντερνισμός, που ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '30 είχε αναζωογονήσει την ελληνική λογοτεχνική πραγματικότητα με τη ριζοσπαστικότερη αλλαγή που είχε τελεστεί ποτέ στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων, ήταν για το ελληνικό πανεπιστήμιο σχεδόν terra incognita. Η εκλογή του Σαββίδη, το 1967, στο Αριστοτέλειο επέφερε την ουσιαστική είσοδο του ελληνικού μοντερνισμού στο πανεπιστήμιο, αφού για πρώτη φορά ο Σεφέρης, ο Ελύτης, ο Ρίτσος, ο Εγγονόπουλος, ο Εμπειρικός, ο Θεοτοκάς, ο Πεντζίκης θ' αποτελέσουν ανεπιφύλακτα και συστηματικά μέρος του πανεπιστημιακού λογοτεχνικού κανόνα. Η εμφάνιση του Σαββίδη, όπως διηγούνται και οι μαθητές του εκείνης της εποχής, αλλά και τα νεοελληνικά μαθήματα του Μαρωνίτη, έφεραν έναν νέο αέρα στο πανεπιστήμιο. Ήταν λοιπόν φυσικό να δημιουργηθεί ένας κύκλος μαθητών του Σαββίδη, αρκετοί από τους οποίους κατέλαβαν σημαντικές πανεπιστημιακές θέσεις: ένας πολυπληθής κύκλος μαθητών, θα έλεγα, αναλογικά, αν σκεφτούμε ότι η θητεία του Σαββίδη στο ελληνικό πανεπιστήμιο δεν ήταν μακρόχρονη: από το 1967 ως το 1971, που παραιτήθηκε, και από το 1974 (επανήλθε μετά την πτώση της δικτατορίας) ως το 1983, που αποσύρθηκε, η θητεία αυτή συμποσούται σε δεκατέσσερα έτη. Στα οποία θα πρέπει να περιληφθεί και η διδασκαλία του ως επισκέπτη καθηγητή (1977-1984) στην έδρα Σεφέρη του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ.

Δεν γνωρίζω άλλον νεοελληνιστή σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα να έχει διαμορφώσει τόσους αξιόλογους μαθητές. Και η επίδραση αυτή συνεχίστηκε και έπειτα από το 1983, κατά το εξάμηνο κατά το οποίο ο Σαββίδης δίδαξε ως επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ' ένα πανεπιστήμιο όπου δίδασκαν νεότεροι από αυτόν καθηγητές. Μπορώ να διαβεβαιώσω (ήμουν ένας από αυτούς) ότι το εξαιρετικά βραχύχρονο πέρασμα του Σαββίδη από το Πανεπιστήμιο Κρήτης υπήρξε καθοριστικό για αρκετούς από εκείνους που παρακολούθησαν τα μαθήματά του.

Η συγγραφική δραστηριότητα του Σαββίδη υπήρξε πολυσχιδής. Καλύπτει όλο το φάσμα της φιλολογικής γραμματείας μας, από το βαθύ φιλολογικό σχόλιο ως το ανάλαφρο δημοσιογραφικό σημείωμα: φιλολογική έκδοση έργων, μελέτη, δοκίμιο, επιφυλλίδα, φιλολογική επιστολή, λογοτεχνική μετάφραση. Οπωσδήποτε αποτελεί χαρακτηριστικό φιλολογικής ταπεινότητας το ότι, αν και μελετητής περιωπής, δεν απαξιούσε να ασχοληθεί και με την κατάρτιση γλωσσαρίων και ευρητηρίων, εργασιών που οι "πολύασχολοι" καθηγητές αναθέτουν σε μαθητευόμενους.

Η ποικιλία των φιλολογικών κειμένων του Σαββίδη είναι ανάλογη με το χρονικό εύρος των ενδιαφερόντων του. Οι εργασίες του για παλαιότερα κείμενα της γραμματείας μας δεν είναι λιγότερο εμβριθείς από τα κείμενά του για τη νεότερη ποίησή μας, η οποία απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος του ενδιαφέροντός του (η δουλειά του –εκδοτική, φιλολογική, κριτική– στον Καβάφη, τον Σεφέρη, τον Καρυωτάκη, αλλά και τον Σικελιανό και τον Βαλαωρίτη, είναι πολύτιμη). Η αναθεωρητική του διάθεση βοήθησε να διαβάσουμε προσεκτικότερα αρκετά παραμελημένα ή καταφρονημένα έργα (λ.χ. τον “αντιπονητικό” 18^ο αιώνα), ενώ το ενδιαφέρον του για τη λογοτεχνία των ημερών μας υπήρξε σταθερή ενθάρρυνση για νέους συγγραφείς. Η ερευνητική του βουλιμία, ενισχυμένη από την κριτική του όσφρηση, τον οδηγούσε σε φιλολογικές ανασκαφές ή εξιχνιάσεις, τα ευρήματα των οποίων έδιναν στο υποθετικό αντικείμενο της μελέτης του υπόσταση αδιαμφισβήτητη (ποιός, λ.χ., μετά το συμπέρασμά του για την κρητική λυρική ποίηση της εποχής της ακμής μπορεί πλέον να δέχεται τη βεβαιότητα ότι οι Κρητικοί ποιητές του 17^{ου} αιώνα δεν έγραψαν λυρικά ποιήματα; Και είναι δύσκολο να μη δεχτεί κανείς την άποψη ότι την ιδέα για τη σύνθεση του Κρητικού ο Σολωμός την άντλησε από ένα συγκεκριμένο ιστορικό περιστατικό του 1833).

Παρότι ξεκίνησε από την πολιτισμική δημοσιογραφία –ή, ίσως, και χάρη σ’ αυτήν– ο Σαββίδης έφερε έναν νέο αέρα όχι μόνο στις πανεπιστημιακές λογοτεχνικές σπουδές αλλά και στη λογοτεχνική μας κριτική, χάρη και στο αντισυμβατικό γράψιμό του, που τολμούσε να ξεφεύγει από το αναμενόμενο. Υπάρχει στα κείμενά του το λεπτό χιούμορ και ο απροσδόκητος, πλην δραστικός τόνος, που ανατρέπει κάθε σοβαροφάνεια. Ο Σαββίδης έγραφε κείμενα που θα μπορούσαν να διαβάζονται και από το ευρύ κοινό χωρίς καμμία αβαρία για τη φιλολογική τους στιβαρότητα.

Κοσμοπολίτης αλλά με βαθειά αίσθηση της ιθαγένειας (και με στέρεες γνώσεις και της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, αλλά και –όπως δείχνουν τα ποικίλα μη φιλολογικά κείμενά του– της προβληματικής και άλλων τεχνών) έκανε πολλά για τη διάδοση της λογοτεχνίας μας στο εξωτερικό, ιδίως στον αγγλοσαξονικό κόσμο.

Το έργο του Σαββίδη είναι σήμερα ισχυρότερο απ’ ό,τι την εποχή της δημοσίευσής του. Κι αυτό χάρη και στους Cavafistas, που με τις φωνασκίες τους μάς βοήθησαν να καταλάβουμε καλύτερα την αξία του.

¹ Δημήτρης Παπανικολάου, «Ο Καβάφης στον 21^ο αιώνα», *The books' journal*, τεύχ. 4, Φεβρουάριος 2011, σ. 52 = «Σαν κ' εμένα καμωμένοι»: *Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης και η ποιητική της σεξουαλικότητας*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σ. 38.

² Ό.π., σ. 52 και 38 αντιστοίχως.

³ Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, Δεύτερη έκδοση επηυξημένη, Μικρή Άρκτος, Αθήνα 2015.

⁴ Δημήτρης Καργιώτης, «Η φιλολογία ως φετιχισμός», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1860, Δεκέμβριος 2013.

⁵ Δημήτρης Δημηρούλης, «Η αθλιότητα της φιλολογίας», *Εμμανουήλ Ροΐδης: Η τέχνη του ύφους και της πολεμικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

⁶ Δημήτρης Τζιόβας, *Μετά την αισθητική: Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1987, σ. 329.

⁷ Δημήτρης Παπανικολάου, «Σαν κ' εμένα καμωμένοι...», ό.π., σ. 9-13.

⁸ Βλ. συνέντευξη του Ντάνιελ Μέντελσον στη Λαμπρινή Κουζέλη, *Το Βήμα*, 30 Δεκεμβρίου 2012. Βλ. και τις ανάλογες κριτικές για το βιβλίο του Δ. Παπανικολάου των Μιχαήλ Πασχάλη («Η σμίκρυνση του Καβάφη», *The Athens Review of Books*, τεύχ. 56, Νοέμβριος 2014, σ. 50-51) και Μάρης Θεοδοσοπούλου («Χτες στη ντουλάπα, σήμερα σημαιοφόροι», *Η εποχή*, 2 Νοεμβρίου 2014).

⁹ Γ.Π. Σαββίδης, «Το αρχείο του Κ.Π. Καβάφη», *Μικρά καθαφικά*, τόμ. 1, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 37.

¹⁰ Vassilis Lambropoulos, «Οι ερμηνείς της Διασποράς», *Χάρτης*, τεύχ. 12, Σεπτέμβριος 1984, σ. 741. «Notions such as truth, reality, fact, evidence, and proof can no longer be taken at face value; they are cultural constructs»: Vassilis Lambropoulos, «Modern Greek Studies at the Crossroads», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 7, 1989, σ. 12.

¹¹ Ο καταγγέλλων αναφέρει μόνο τους «θεμελιωτές» και τους «πρωτεργάτες» της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης και τον «πνευματικό τους ποδηγέτη (Γ. Σεφέρη)», αποφεύγοντας να αναφέρει το όνομα του Σαββίδη, τον οποίο κατά τα άλλα, όπως φαίνεται από τα χωρία που παραθέτω, επιμελώς «φωτογραφίζει». Ανάμεσα στους πρωτεργάτες συναριθμεί και τους Χρ. Καρούζο και Ζ. Λορεντζάτο, οι οποίοι δεν υπήρξαν ποτέ μέλη της Σχολής.

¹² Vassilis Lambropoulos, «Οι ερμηνείς της Διασποράς», ό.π., σ. 744.

¹³ Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Η αισθητική ιδεολογία στην αναζήτηση της ελληνικής ταυτότητας», *Πόρφυρας*, τεύχ. 59, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1991, σ. 66.

¹⁴ Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Η δυναμική των Νεοελληνικών Σπουδών στην Αμερική», «Βιβλιοθήκη» *Ελευθεροτυπίας*, 18 Ιουλίου 2008, σ. 21.

¹⁵ Vassilis Lambropoulos, «Οι ερμηνείς της Διασποράς», ό.π., σ. 744.

¹⁶ Vassilis Lambropoulos, «Yannis Patilis, Camel of Darkness», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 16, 1998, σ. 149.

¹⁷ Vassilis Lambropoulos, «Οι ερμηνείς της Διασποράς», ό.π., σ. 735.

¹⁸ Ό.π., σ. 737.

¹⁹ Ό.π., σ. 735.

²⁰ Ό.π., σ. 742.

²¹ Δημήτρης Δημηρούλης, *Παραλλάξ: Σύμμεικτα για τη λογοτεχνία και τη γλώσσα*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 295.

²² Ό.π., σ. 295. Παρότι ο Σαββίδης ήταν εμφανής στο φιλολογικό-κριτικό προσκήνιο ήδη από τη δεκαετία του 1960, ο επικριτής του αναφέρεται στην εικοσαετία 1980-2000, προφανώς γιατί τότε η παρουσία του ήταν δεσπόζουσα, ιδίως μετά τις εκδηλώσεις που οργανώθηκαν μετά τον θάνατό του (1995), το 1996 και 1997, τα κείμενα των οποίων δημοσιεύτηκαν στις εξής εκδόσεις του Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού: *Οι ποιητές του Γ.Π. Σαββίδη: Διήμερο στη μνήμη του Γ.Π. Σαββίδη*,

Αθήνα 1998: *Με μια πινέζα στην καρδιά: Η Κυπριακή εμπειρία του Γ.Π. Σαββίδη*, Αθήνα 2001. Από τις ίδιες εκδόσεις κυκλοφόρησε και μια «Ανθολογία Κυπριολογικών δημοσιευμάτων του Γ.Π. Σαββίδη» (*Το σπίτι της μνήμης*, Αθήνα 1997).

²³ Δημήτρης Δημηρούλης, *Παραλλάξ...*, ό.π., σ. 297. Προφανώς για να σπάσει την αποκλειστικότητα και να εξυπηρετήσει αποτελεσματικότερα τη διαχείριση της φήμης τους ο εν λόγω θεωρητικός αποφάσισε να αναλάβει αυτοκλήτως την εκ νέου πρακτόρευση του έργου τους (βλ. τις εκδόσεις του των Σολωμού, Κάλβου, Καβάφη –ετοιμάζεται η έκδοση του Καρυωτάκη).

²⁴ Δημήτρης Δημηρούλης, *Εμμανουήλ Ροΐδης...*, ό.π., σ. 138.

²⁵ Δημήτρης Δημηρούλης, *Καθουρηδόν και Παραδρόμωσ: Μικρές σπουδές για το άθλημα της γραφής*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013, σ. 161.

²⁶ Δημήτρης Καργιώτης, ό.π., σ. 748, 749.

²⁷ Ό.π., σ. 770.

²⁸ Ό.π., σ. 770.

²⁹ Ό.π., σ. 750.

³⁰ Κώστας Βούλγαρης, «Κ.Γ. Καρυωτάκης, Ποιήματα και πεζά», *Η Αυγή*, 17 Μαρτίου 2013.

³¹ Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Τα ποιήματα (1913-1928)*, Φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1992, σ. 16. Ας σημειωθεί ότι η έκδοση «Ερμή» (/«Εστίας») δεν «αποτελεί πλέον», ούτε αποτέλεσε ποτέ, «τον φιλολογικό κανόνα του έργου του Καρυωτάκη». Διότι την αρχική δίτομη έκδοσή του (φιλολογικός κανόνας) *Απάντων των ευρισκομένων του ποιητή (1965-1966)* ο Σαββίδης την επανεξέδωσε «ενημερωμένη» το 1989 (*Τα πεζά*) και το 1992 (*Τα ποιήματα* –Εκδόσεις Νεφέλη).

³² Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Η ασάλευτη ζωή*, Εισαγωγή Βρασίδης Καραλής, Επιμέλεια-γλωσσάριο Ηλίας Λάγιος, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2004, σ. 252. Βλ. και τις αναδημοσιεύσεις (όλες από το Ιδεόγραμμα, με Προλόγους του Λάγιου) της *Φοινικιάς* (1997), των *Σατιρικών γυμνασμάτων* (1998) και του *Ο Τάφος-Ο κύκλος του Τάφου-Ο πρώτος λόγος των Παραδείσων* (1998), καθώς και το Ι.Ν. Γρυπάρη, *Σκαρβαίοι και Τερρακότες*, Εισαγωγή-Σχολιασμός-Επίμετρο Ηλίας Λάγιος, Ίνδικτος, Αθήνα 2002.

³³ Μπορεί να το επαληθεύσει κανείς αυτό κοιτάζοντας τον φάκελο αυτής της έκδοσης, που βρίσκεται στο Αρχείο του Λάγιου. Ο φάκελος περιέχει φωτοτυπημένες την έκδοση Σαββίδη με χειρόγραφες πάνω της τις ορθογραφικές “επιστροφές” του Λάγιου και μian σελιδοποιημένη εκτύπωση των “διορθωμένων” *Ελεγείων και Σατιρών* και των *Πεζών*.

³⁴ Βλ. το βιβλίο του Κώστας Βούλγαρης, *Κ.Γ. Καρυωτάκης: Φύλλα πορείας*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 1998. Πρβλ. την κριτική μου των περί Καρυωτάκη απόψεων αυτού του βιβλίου (Νάσος Βαγενάς, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, ό.π.).

³⁵ Για την πρακτική της «από μνήμης κριτικής» βλ. Νάσος Βαγενάς, «Κριτική από μνήμης», *Γκλόστρα: Κείμενα κριτικής διαμάχης*, Μικρή Άρκτος, Αθήνα 2012, σ. 261-288.

³⁶ Βύρων Λεοντάρης, *Κείμενα για την ποίηση*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 23 και 24 αντιστοίχως.

³⁷ Περιοδικό *Κριτική*, τόμ. 2, 1960, σ. 4, 6 και 10 αντιστοίχως.

³⁸ Ό.π., σ. 8, 9 και 3, αντιστοίχως.

³⁹ Βύρων Λεοντάρης, *Η ποίηση της ήττας*, Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 1983, σ. 14, 17, 34 και 39, αντιστοίχως.

⁴⁰ Βύρων Λεοντάρης, *Κείμενα για την ποίηση*, ό.π., σ. 23, 24 και 63, 96 αντιστοίχως.

⁴¹ Μανόλης Λαμπρίδης, *Il gran rifiuto*, Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 1979. Βλ. σ. 36, 37, 39, 45.

⁴² Ό.π., σ. 36 και 63.

⁴³ Α. Στίνας, *Αναμνήσεις: Εβδομήντα χρόνια κάτω απ' τη σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης*, Εκδόσεις Βέργος, Αθήνα 1977, (β' έκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1984) *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984 (β' έκδ. 1997).

⁴⁴ Βλ., λ.χ., Κώστας Βούλγαρης, *Κ.Γ. Καρυωτάκης: Φύλλα πορείας*, ό.π.: «στον Μπολιβάρ η “ελληνικότητα” κορυφώνεται» (σ. 43 βλ. και σ. 60), «μέχρι την “εθνική ποίηση”» (σ. 13 όπου και οι φράσεις: «Ο Καρυωτάκης δεν υπήρξε “εθνικός ποιητής”», «δεν διαχειρίστηκε τις “εθνικές αναγκαιότητες”»).

⁴⁵ Ό.π., σ. 41.

⁴⁶ Κώστας Βούλγαρης, «Μια διαρκής πρόκληση για την αριστερά», *Η Αυγή*, 20 Μαΐου 2007.

⁴⁷ Κώστας Βούλγαρης, *Από την ήττα στη σιωπή*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2000, σ. 110.

⁴⁸ Ό.π., σ. 120.

⁴⁹ Μιλά, λ.χ. για «τις καθόδους των Σλάβων και Αλβανών», για τη «συνεργασία πολλών Καστριτών με τους Γερμανούς» (ό.π., σ. 88 και 97 αντιστοίχως βλ. και σ. 104), για «τον Λατινοαμερικανό επαναστάτη Μπολιβάρ» («Μια διαρκής πρόκληση για την αριστερά», ό.π.).

⁵⁰ Κώστας Βούλγαρης, *Κ.Γ. Καρυωτάκης: Φύλλα πορείας*, ό.π., σ. 57.

⁵¹ Ό.π., σ. 58.

⁵² Ό.π., σ. 63.

⁵³ Ό.π., σ. 19.

⁵⁴ Δείγματά τους βλ. στα κείμενά μου «Η Γυναίκα της Ζάκυθος ως Οδυσσέας Ανδρούτσος», *Το Βήμα*, 18 Νοεμβρίου 2007 = *Σημειώσεις από την αρχή του αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 217-220, και «“Παρανοϊκή κριτική”», *Το Βήμα*, 22 Δεκεμβρίου 2013.